

EVELIN WAUGH O "TITOVIM PARTIZANIMA"

Ante Kadić, Bloomington, Ind. (SAD)

Napomena

Ovaj moj članak bio je objavljen u emigrantskoj *Hrvatskoj reviji* (1984, br. 2), te zatim u engleskom prijevodu u *South Slav Journal* (1985, br. 1-2).

To je bilo doba kad je bilo zabranjeno govoriti i pisati istinu o "doživotnom Predsjedniku", o famoznim partizanskim ofanzivama, o zatočenicima na Golom otoku, o disidentima i njihovim progonima. Samo time što smo se doticali tih i sličnih tema, bili smo proglašeni neprijateljima "bratstva i jedinstva", agentima u službi stranih zemalja; razumije se, nismo dobivali vizu da posjetimo domovinu.

Mi nismo ništa izmišljali, tumačili smo na svoj način ono što smo čitali u inozemnim publikacijama, ili čuli od sunarodnjaka.

Bila je ipak jedna tema, koja se u domovinskom tisku sasvim izbjegavala, a to je progon Crkve i njenog svećenstva koje je, bez suđenja, bilo osuđeno na smrt i pogubljeno. Mislim da je nadošlo vrijeme da se i o tome piše, naročito na stranicama *Crkve u svijetu*, te ovaj moj esej potakne poznavaoce poslijeratnih teških prilika da iznesu svoje svjedočanstvo.

Kad sam na proljeće, 1990, putovao s nadbiskupom Franićem iz New Yorka u Zürich, on se žalio što nitko dosad nije obradio pogibiju 35 svećenika splitske nadbiskupije. Sad kad se može znanstveno i slobodno pisati o tragediji kod Bleiburga, o užasnim masovnim jamama, zašto ne bismo pisali o žrtvama nevinih svećenika.

E. Waugh je već pri kraju prošlog rata upozorio na te progone. U njegovom romanu *Bezuvjetna predaja* (Unconditional Surrender, 1961), taj talentirani pisac je uvjerljivo obradio tu zabranjenu temu.

Kad sam pred osam godina prvi put obradio ovaj članak, svjedočanstvo E. Wauga nije bilo prevedeno na hrvatski. Zahvalni smo Zlatku Crnkoviću što ga je konačno, i to u vrsnom prijevodu, učinio pristupačnim našoj široj publici. Crnković je u "Pogovoru" iznio bitne podatke o životu i djelu tog znamenitog engleskog pisca, koji je, pred 50 godina, upozoravao rimske prelate i englesku vladu, da se Titova vladavina, u pogledu slobode ljudskih prava, malo razlikuje od one Staljina.

Nadamo se da će neki svećenici/povjesničari, potaknuti Waughovim svjedočanstvom zasukati rukave, i suzbiti sve ono što je Viktor Novak (u svom zloglasnom *Magnum Crimen*, 1961) nabacio na račun katoličkog svećenstva te dokazati da se samo manjina tijekom rata nečasno ponijela, dok su mnogi prošli kroz iste muke kao nekad prvi kršćani za vrijeme progona u rimskom carstvu. Njihova žrtva za krst časni i slobodu zlatnu pridonijela je da i mi u dnevnom životu budemo postojani svjedoci u obrani istine.

Otkrijmo zastor iza kojeg su sahranjeni brojni mrtvaci, pa ćemo se još više uvjeriti da je ono tobože "napredno društvo" bilo utemeljeno na laži i progonima onih koji ga nisu prihvatili.

Jedan od boljih engleskih suvremenih književnika je Evelin Waugh (1903-1966).

Počeo sam se njime intenzivnije baviti tek onda kad sam na televiziji vidio njegov najpoznatiji roman *Brideshead Revisited* (1945; 1960). Htio sam što više doznati o njemu kao čovjeku i katoličkom

piscu, pa sam tako pročitao i njegovu ratnu trilogiju (*Men at Arms*, 1952; *Officers and Gentlemen*, 1955; *Unconditional Surrender*, 1961; sva ta tri romana su izašla u jednom svesku, *Sword of Honor*, 1965).

U zadnjem romanu, *Unconditional Surrender* (Bezuvjetna predaja; u Americi je bio objavljen pod naslovom *The End of the Battle* - Konac rata) Waugh opisuje svoj boravak među partizanima u drugoj polovini 1944. i početkom 1945. najprije u Topuskom, a onda u Dubrovniku.

Kao antikomunist Waugh im je prišao s nepovjerenjem; oni su ga brzo "pročitani" i na koncu potjerali iz Jugoslavije.

O tom boravku među Titovim partizanima Waugh naširoko govori u svom *Dnevniku* (*The Diaries*, 1976). Iako previše subjektivno i često preoštro, tu nam otvoreno iznaša svoje nesuglasice i sukobe ne samo s partizanima već i s engleskim predstavnicima, naročito s Randolfom Churchillom, inače svojim starim prijateljem.

Randolfa je ispustio u romanu (nije ga htio uvrijediti), te je umetnuo neka druga lica, koja je teško odgonetnuti.

Želeći pronaći što je tu romansirano, a što je stvarno, pročitao sam mnogo knjiga i članaka o tom razdoblju na "oslobođenom" teritoriju Hrvatske. Ne samo u Jugoslaviji i Istočnoj Europi već i u Engleskoj Titovi ljudi su dugo vremena uživali nepodvojenu naklonost (npr. u knjigama F. Macleana i S. Clissolda).

Mislim da ne pretjerujem ako ustvrdim da je malo tko od engleske ratne misije tako vjerno ocrtao partizane kao Waugh. Iako je katkad netočan i nepravedan, jer sve prosuđuje na temelju osobnog i ograničenog iskustva, mora se ipak priznati da ga intuicija nije prevarila. Danas, kad su se njegove slutnje pokazale opravdanim, vidimo u njemu glas vapijućeg u pustinji.

Rijetki su bili na Zapadu koji su poput Waugha jasno uočili da nema razlike između Hitlera i Staljina, pa nema smisla boriti se protiv jednog a u savezu s drugim.

Tad su mnogi članovi engleske vojne uprave, tajne službe, novinstva i inteligencije, oni koji su bili od presudnog utjecaja na tijek i smjer rata, bili toliko zaslijepljeni iako opravdanom mržnjom na Hitlera da su sa zanosom ili bezbrigom gledali na istočnog saveznika, bilo u Sovjetskom Savezu bilo na Balkanu.

Budući da je moj cilj ograničen, želim naime prikazati Waugha samo među Titovim partizanima i njegov odnos prema njima, ne ću se zaustavljati na njegovim prijašnjim ratnim doživljajima u Africi i na Srednjem istoku (opisanim u *Men at Arms*; *Officers and Gentlemen*).

Spomenut ću samo to da je s oduševljenjem ušao u ratni vrtlog, jer je tad (1939) bio potpisan ugovor između Ribbentropa i Molotova, dva logična saveznika. Tijekom rata Waugh se razočarao u engleskim

tobožnjim podvizima i herojima. Njegovo razočaranje je graničilo s očajem kad su se (1941) zapadni saveznici udružili sa Sovjetima.

Pa ipak, kad je ljeti 1944. bio pozvan da iz Engleske (gdje je upravo dovršio svoj roman *Brideshead Revisited*) ode na Balkan, Waugh se spremno odazvao.

Preko Alžira je stigao u Bari, gdje su mu pretpostavljeni oficiri tumačili zašto su saveznici napustili Dražu Mihailovića i počeli pomagati dotad nepoznatog Tita. Većinu oficira nije zanimao buduće uređenje Jugoslavije, već čista računica tko može više pridonjeti (Mihailovićeви četnici ili Titovi partizani) da se rat čim prije svrši.

Niti redosljed događaja, niti glavna lica nisu ista u *Dnevniku* i romanu (*Unconditional Surrender*). Waugh je također napisao izvještaj o stanju Crkve u Hrvatskoj.

Podijelit ću moj prikaz u tri poglavlja: Najprije ću, na temelju *Dnevnika*, ispričati doživljaje Waugha u Topuskom i Dubrovniku; zatim ću iznijeti, u bitnim crtama, njegovo izvješće engleskim vlastima o stanju Katoličke crkve u Hrvatskoj; na kraju ću donijeti kako je Waugh u romansiranom obliku prikazao partizane i svoje sukobe s njima.

I.

Waugh je pisao *Dnevnik*, ne misleći da će ikad biti objavljen; on ga je trebao kasnije pri pisanju podsjetiti na neke datume i dojmove koje svatko lako zaboravi ili tijekom vremena izmiješa.

Iz tog dnevnika Waugh ne izlazi velik kao čovjek; njega je najviše zanimalo gdje će dobar ručak pojesti, čašicu iskapiti i cigaru popušiti. Kad piše o drugim ljudima, pa i prijateljima, često je zloban i sitničav. Katkad sam priznaje da nije lako s njime živjeti.

Ako se usporede njegove primjedbe iz *Dnevnika* o nekim ljudima s njegovim pismima tim istim osobama, onda se mora ustanoviti da je u privatnoj korespondenciji pun obzira i komplimenata. Jedan od razloga te "dvoličnosti" je taj što je pisao pod impulsom, ne kontrolirajući se, dok je pisma brižno sastavljao kad se osjećao osamljenim, kad je doista mislio na dotične prijatelje i sjećao se njihovih boljih karakteristika.

Jednom riječju, Waugh kao čovjek izlazi bolji iz njegovih pisama (*The Letters*, 1980). Gdje je on pravi, u *Dnevniku* ili pismima? Mislim da je bio teška i podvojena ličnost: u *Dnevniku* je često pucao od bijesa, očitovao je svoju lošiju stranu, a u pismima je kontrolirao sebe i svoju riječ.¹

¹ Mark Amory, izdavač Waughovih *Pisama*, tumači tu razliku i time što je Waugh pisma sastavljao ujutro, dok je bio trijezan, a *Dnevnik* uvečer, kad je već bio pijan (*The Letters*, New Haven 1980, str. VIII).

To ističem da naglasim, također činjenicu, da je u nekim opisima partizana i njihovih ratnih uspjeha Waugh cinik i tendenciozan. On piše da raskrinka ideološkog neprijatelja o kojem su na Zapadu kolale legendarne priče.

Prije nego će krenuti na put, Waugh je u Bariju po dužnosti ili kao stare poznanike posjetio neke engleske oficire. Spominje i Billa Deakina; za njega primjećuje da je oduševljen Titom. Kad je (10. srpnja) s Randolfom stigao na Vis, našao je tamo Fitzroy Macleana, koji je nakon Deakina bio imenovan šefom britanske misije kod Tita. Za Macleana veli da je "bez principa, ambiciozan, vjerojatno veoma loš".²

Netom je sreo Tita, koji se sjao u novoj uniformi, sav nakićen i namazan. Waugh je počeo tvrditi da je Maršal "lezbijac". Uzalud su ga uvjeravali da to nije istina i da drži za sebe neumjesne primjedbe, jer na Visu i zemlja ima uši (Englezi su bili stalno okruženi špijunima), Waugh je i dalje govorio o Titu kao da je "ona" (žena).

Slijedećeg dana, kad ga je Maclean predstavio Titu, ovaj je glasno upitao: "Molim vas, pitajte kapetana Waugha, zašto on misli da sam žena".³

Waugh je tri dana na Visu čitao izvješće Macleana i gledao oko sebe. Uvjerio se da Randolf nije bio u pravu kad je, mjesec dana prije toga, u privatnoj audijenciji, uvjeravao papu Pija XII. kao da je situacija u Jugoslaviji "nepovoljna" za komuniste.⁴

Churchil i Wauh su se vratili u Bari; otamo su (16. srpnja) odletjeli za Topusko, u Hrvatskoj. Sva sreća da su ostali na životu, jer je avion pri spuštanju udrio u neku uzvisinu, odmah počeo gorjeti, te je većina putnika nastradala. Randolf je šepao, a Evelyn je imao ogrebotine po cijelome tijelu. Bili su poslani natrag u Bari, u bolnicu. Nakon toga su se oporavljali u Rimu i na Korzici. U rujnu im je stigla naredba da se vrate na dužnost, u Topusko. Ovog puta su tamo sretno stigli 13. rujna. Bili su smješteni u seoskoj kući, izvan mjesta. Randolf i Evelin su spavali u istoj sobi; prvi bi nakon pijanih večeri spavao do kasna, a drugi bi ustajao rano; prvi bi uz čašicu vina uvijek nešto pričao, a drugi se uvlačio u sebe, bilježio što bi vidio ili čitao. Obojicu je najviše smetalo pomanjkanje vode i neugodan miris iz zahoda.

Topusko se Woughu svidjelo. On piše da ima ugodno šetalište i da je perivoj lijpo čuvan; u njemu su tragovi nekadanje opatije. Nažalost, mnoge zgrade su porušene, a dućani su prazni i za koješta drugo upotrebljeni.

² *The Diaries of Evelyn Waugh*, ed. by Michael Davie, Boston 1976, str. 571.

³ Fitzroy Maclean, Captain Waugh, *Evelyn Waugh and his World*, ed. by David Pryce-Jones, Boston 1973, str. 135.

⁴ *The Diaries*, str. 571.

Jedini stanovnici su vojnici i Židovi, koji čekaju da ih se evakuira; oni pozdravljaju na komunistički način i pišu neprestano Randolphu da im pomogne. Dozvola je stigla da ih se prebaci u Bari.

Kupalište je novo, čisto i još radi. Waugh i neki njegovi drugovi su se skoro svakog dana u njemu kupali, i to bez ikakve naplate.

Već prvog dana je zabilježio za "jugoslavenske" vojnike da imaju plave oči, lijepu kosu, da su veseli, uvijek pjevaju i šale se. Rado obavljaju svaki zadani im posao.

Što se tiče politike, odmah je uočio da su partizani više upleteni u međusobnom, građanskom ratu negoli u borbi protiv Nijemaca. Njihov glavni neprijatelj su "krvožedni" ustaše. Partizani nastoje prevariti Engleze, pa povremeno poduzimaju male operacije s kojima će, kažu, onemogućiti povratak njemačkim trupama. Netom Nijemci otiđu, Waugh misli, komunisti će se posvetiti istrebljenju domaćeg ideološkog protivnika.⁵

Sutradan, u nedjelju 17. rujana 1944, Waugh je pošao u mjesnu crkvu. Tamo je našao dr. Snoja od Slovenske klerikalne stranke, dva političara od HSS-a i dva vojnika. Preostali vjernici, oko četrdeset, bile su stare pobožne žene. Nakon mise u Topuskom, Randolph ga je odveo u Glinu gdje je sudjelovao na krštenju, a u nekom susjednom selu seljaci su se okupljali pred crkvom. Četiri svećenika na tako malom prostoru. Primjećuje da se služba Božja obavlja bez ometanja, ali se SKOJ i vojska protive crkvenom odgoju djece.⁶

Za njegova tromjesečnog boravka u Topuskom pažnja kapetana Waugha bit će uglavnom koncentrirana na položaj Katoličke crkve, na pomoć progonjenim Židovima da se prebace negdje u Italiju i na činjenicu da sva engleska i američka obilata pomoć nije pridobila vođe "pokreta", jer oni vjeruju majci Rusiji i boje se da će Englezi i njih izigrati, kao što su Mihailovića, kad to bude u njihovu interesu.

Budući da je župnik u Topuskom bio pod stalnom kontrolom i kod njega je stanovao propartizanski dr. Rittig, jer je pisac živio na području gdje je komunistima još bila potrebna propaganda, ono što će Waugh kasnije napisati u "izvještaju" o progonima i ubojstvima svećenika, doznao je uglavnom u Dubrovniku kad je tamo bio premješten koncem godine.

Za starog monsinjora iz Zagreba Waugh veli da je, iako ne previše uvjerljivo, ipak branio svog nadbiskupa (Stepinca).

Kad su ga Rittig i župnik bolje upoznali, pozvali su ga (1. listopada) na ručak; nije bio impresioniran Rittigovom odisejdom. Istina, pobjegao je od ustaša, ali je napustio Talijane tek onda kad je Italija kapitulirala. Njega komunisti veoma poštuju. Dnevno služi misu

⁵ *The Diaries*, str. 579.

⁶ *The Diaries*, str. 580.

s velikom pobožnošću. Waugh bilježi da je on vrijedna veza između partizana i "pristojnosti".⁷

Kad je (20. listopada) Beograd pao u ruke Sovjeta i partizana, Rittig je u mjesnoj crkvi služio "Te Deum".

Pri kraju listopada, skupa sa C. Clissoldom, Waugh je posjetio Rittiga te mu je postavio nekoliko pitanja o položaju Crkve: "Da li svećnici na oslobođenom teritoriju priznaju autoritet biskupa? Da, biskupi nisu ništa učinili da bi omeli njihov posao. Koliko je svećenika među partizanima? On nije znao. Da li ima vojničkih kapelana? Da, ne mnogo. Koliko? Nije znao. I tako dalje. Hoće li redovnicima nakon rata biti dozvoljeno poučavanje? Franjevci su se ponašali loše, Rittig je odgovorio, dapače su poticali ustaše". Nijedan monsinjorov odgovor nije ga zadovoljio. Waugh je zaključio da je za Rittiga politika, ili kako on kaže "patriotizam", važniji od vjere.

Kad ga je zatim upitao o vjerskoj praksi partizana, monsinjor je udario u hvalospjev o njihovoj trijeznosti, poštenju i junaštvu. Na kraju je primijetio da je dužnost svećenika biti sa svojim narodom te tako spriječiti da zlo ne prevlada nad dobrim.⁸

Waugh i Rittig su se nakon toga sastajali, ali su se jedan prema drugome oprezno držali.

Na ručku kod župnika, uz Rittiga i nekog Meštrovićeva učenika, bilo je i par predstavnika Hrvatske seljačke stranke "koji žive u prijateljskim odnosima sa komunistima".⁹ Posljedica tog prvog sastanka sa HSS-ovcima bila je ta da je engleska misija iz "Kampa" povrh grada bila premještena u predgrađe.

Randolf se i dalje družio sa Košutićem i mladim Brankom Radićem; on je s njima pio i o politici govorio. Ti HSS-ovci su bili došli iz Zagreba, piše Waugh, da uspostave neki savez s komunistima. Pametni Englez zatim odmah dodaje: "Izgleda da oni nisu bili upućeni u komunističke namjere".¹⁰

Par dana kasnije (1. listopada) Košutić se opet odazvao da ruča sa Churchilom i Waughom. On se nadao da će preko Engleza izvršiti neki pritisak na partizane da budu umjereniji. Randolf, kao obično, pomalo nakresan, govorio je o politici. Netom je Košutić napustio prostorije britanske misije, "bio je zatvoren od tajne policije".¹¹ Churchilov sin je odmah pošao kod Hebranga, komunističkog šefa; nekoliko dana je uzalud pisao protestna pisma.

⁷ *The Diaries*, str. 582.

⁸ *The Diaries*, str. 586. - Izdavač *Dnevnik*, Michael Davie, obavio je savjesno svoj zadatak. Velika je razlika između njega i Waughova "autoriziranog" biografa Christophera Sykes (Evelyn Waugh - *A Biography*, New York 1975) koji npr. Rittiga uvijek piše Ritoig, a Matesa miješa sa Hebrangom te ga zove Matija Hebrang (str. 362).

⁹ *The Diaries*, str. 579.

¹⁰ *The Diaries*, str. 581.

¹¹ *The Diaries*, str. 582.

Ni Waugh ni Clissold nemaju ni jedne dobre riječi o Andriji Hebrangu.

Waugh, netom je stigao u Topusko, sreo je dva mjesna šefa, dr. Pavla Gregorića i Andriju Hebranga te primjećuje da su obojica prije rata bili u tamnici. Za Gregorića veli da ima u sebi nešto svetačkog, ali ne Hebrang.¹²

Clissold tumači da je Waugh izbjegavao Hebranga, jer se ovaj nije nikome povjeravao, živio je osamljen, daleko od grada, sa svojom mladom ženom. U kontaktu s njime ljude je smetao i njegov mračni izgled čiju odbojnost je povećavala i crna krpica koju je držao preko jednog oka, koje je izgubio u borbi s ustašama.

Clissold vjeruje da je Hebrang po osjećajima bio veoma bliz hrvatskim ekstremnim nacionalistima. On navodi njegovu (tobožnju) izjavu ustašama dok je bio kod njih u zatvoru: Vi ste fašisti, ja sam komunist, ali nisam manje Hrvat od vas. Razlika je u tome što vi hoćete fašističku Hrvatsku, a ja se borim za komunističku hrvatsku državu.¹³

Politički komesar bio je Srbin Rade Žigić. I on se nalazio u onom istom zrakoplovu, u kojem su bili Randolph i Evelyn, kad je pri spuštanju eksplodirao. Žigić je također bio ranjen. Ta zajednička nesreća ga je donekle približila Englezima, naročito Randolphu, koji mu je držao lekcije o prednostima engleskog parlamentarnog sustava nad komunističkim. To nije na njega ni najmanje utjecalo, jer je on bio toliko "indoktriniran" da je 1948. bio na strani Rusa protiv Tita.¹⁴ Waugh za njega primjećuje da je imao azijski izgled.¹⁵

Waugh je dugo živio u Italiji, zavolio tu zemlju i njenu kulturu te usput usvojio neke talijanske poglede na politička pitanja. Potrebno je to unaprijed naglasiti, jer on optužuje Lea Matesa, koji je služio kao prevodilac pri britanskoj misiji, zbog njegova (tobožnjeg) rasizma, ali iz njegova pričanja Mates izlazi kao patriot, koji je ljeti 1944. branio hrvatski karakter Istre. Oba Engleza, Randolph i Evelyn, predbacivali su Matesu hitlerovski mentalitet zbog njegove želje da se oslobode "braća po krvi", a nisu bili svijesni da su oni podlegli talijanskoj iredentističkoj propagandi.

Iako Waugh primjećuje da je Mates "dragi mladić, tipičan za ono što je najbolje među partizanima", on ga ipak optužuje da se služi riječima Hitlerjugenda kad oni govore Sudetskim Nijemcima, da se razbacauje parolama o žrtvi i dostojanstvu, koje su tipične za male

¹² *The Diaries*, str. 580.

¹³ Stephen Clissold, "Civil Waugh in Croatia", *The South Slav Journal*, vol. 3, no 3 (Sep. 1980), str. 24-25.

¹⁴ Clissold, *Civil Waugh in Croatia*, str. 24.

¹⁵ *The Diaries*, str. 574.

države. Waugha je najviše smetala Matesova glorifikacija fizičkog junaštva.¹⁶

Waugh priča kako se, početkom studenoga, Mates opet sukobio sa Randolfom, ali ovaj put o ciljevima Titovih partizana. Dok je pijani Churchill "harangirao" općenito i zahtijevao da ga prisutni slušaju, Mates je mirno i dostojanstveno insistirao na razlici između jugoslavenskih i grčkih partizana: "U grčkoj su oni najprije htjeli prigrabiti vlast i tek onda se boriti protiv Nijemaca, a ovdje nasuprot borili su se protiv Nijemaca i sad su spremni preuzeti vlast. Vrijeme je došlo, Mates je zaključio, da upitamo one koji su se s nama borili kakvu vladavinu žele poslije rata".¹⁷

Neki seljak po nadimku "Stari", bio je dodijeljen Englezima da im bude pri ruci za dnevne potrebe. Jednog dana se opio i potukao. To su partizani strogo kažnjavali. Stoga je Mates došao s komandantom i komesarom bataljona te ispitivao što se dogodilo. Oni ne žele da slični incidenti sruše disciplinu u vojsci i pokvare njihove odnose sa saveznicima. "Stari" će biti poslan pred vojni sud i osuđen na smrt. "Partizani su htjeli naglasiti očitu razliku između našeg opijanja u vojsci i njihove trezvenosti". Randolf je izjavio da je "Stari" dovoljno ustrašen da opet učini nešto sličnoga; on je spreman da preko toga prijeđe. Partizani su tad rekli da će, zbog Randolfove popustljivosti, prema "Starome" blaže postupiti i da će ga samo poslati u zatvor. Osuđenik se zahvaljivao Englezima.¹⁸

Osim Churchila, Waugha i Clissolda, u Topuskome je bio i Freddy Birkenhead. On je bio stari prijatelj sve trojice. Kad se Fredy pojavio, Randolf je predložio da on, mjesto Waugha, spava u njegovoj sobi. Kasnije je Birkenhead pričao i napisao da je bio suočen s izborom da li da spava s Randolfom ili sa štakorima, i skoro da je izabrao ove druge.¹⁹

Uskoro je i njemu dodijala Randolfova govornost, pa se dogovorio sa Waughom da će svaki od njih dati Churchilu deset lira sterlinga ako u roku od petnaest dana pročita Sveto pismo. Randolf je okladu prihvatio. Muk je zavladao. On bi katkad samo uzviknuo kad bi našao nešto čudna ili nemoralna u Bibliji.²⁰

Komentator Waughova *Dnevnika* bilježi da su engleski vojnici bili iznenađeni kad bi, preko Topuskoga, bili prebacivani na druga, sigurnija mjesta. Oni su davali Topuskome veliku važnost, jer se tamo nalazio sin engleskog prvog ministra, a kad tamo našli su Randolfa u

¹⁶ *The Diaries*, str. 584.

¹⁷ *The Diaries*, str. 589.

¹⁸ *The Diaries*, str. 591.

¹⁹ *The Diaries*, str. 791.

²⁰ The Earl of Birkenhead, *Fiery Particles*, *Evelyn Waugh and his world*, ed. by David Pryce-Jones, str. 161-62.

krevetu, s cigarom u jednoj ruci a rakijom u drugoj; pred njime je stajala otvorena velika Biblija.²¹

Birkenhead se pobojao da bi mogao okladu izgubiti, jer je Randolph ustrajavao u čitanju, pa ga je počeo ometati te mu postavljati kojekava pitanja. Kad je nestalo svjetla (to je često bivalo), a obojica su bili pijani, jadni Waugh je u mraku morao slušati njihove prepirke.

Pisac je zabilježio jedan od svojih "razgovora" s Randolphom. Ovaj je počeo prigovarati Evelynu njegovu bezobraznost prema njemu. "To ne može dalje ići", govorio je Randolph, a drugi je odgovorio: "Ako je tako, pošalji me natrag u Bari". Prvi, koji je bio mekši čovjek od drugoga, dodao je: "Usprkos tvojoj nepristojnosti i brojnim uvredama, ja te još uvijek volim". Samosvjesni pisac je zaključio da mu ničega nije bilo žao.²²

Randolf se tad složio s partizanima da ga se udalji.

Topusko su najprije napustili Birkenhead i Clissold, a za njima i Waugh.

Početkom prosinca (1944) Waugh je preko Slunja i Plitvica stigao u Liku za koju kaže da je opustošena, bez civilnog stanovništva, osim par jedva ljudskih bića koja istrče iz kuće te bulje u prolaznike. Kroz Korenicu i Udbinu je došao na granicu Dalmacije te odmah osjetio klimatsku razliku između te dvije pokrajine. Preko Obrovca, Biograda na moru i Šibenika, konačno je stigao u Split, gdje je čuo tužaljku koja će ga pratiti sve dok ne napusti Titovinu: grubi postupak mjesnih partizna. U Dalmaciji, gdje ih obrazovani građani preziru, partizani se neugodno osjećaju. Stoga su uspostavili režim sumnjičenja, hapšenja po tajnoj policiji i bojazni od stranaca.²³

Iz Splita je Waugh prebačen u Brindisi, a odatle u Bari. Tamo je našao brojne prijatelje s kojima je pretresao situaciju u Grčkoj i Italiji.

Sredinom prosinca je zabilježio u svom Dnevniku da su koječim krive novine i političari u Engleskoj, koji ne uviđaju da su partizani posvuda "homogena revolucionarna vojska", oni ih nazivaju patriotima, snagam otpora, oslobodilačkom vojskom i kad o njima upotrijebe riječ "komunist" to stavlja u navodne znakove, jer je to (tobože) zlobna njemačka izmišljotina!²⁴

Prije nego će otići u Dubrovnik, Waugh je rekao svom vrhovnom šefu, Macleanu, da bi za boravka tamo rado proučio vjersko stanje i o njemu napisao izvještaj. Maclean je to odobrio.

Maclean je, nakon pada Beograda, bio pošao u prijestolnicu i nastojao i dalje utjecati na Tita, ali ovaj, pošto se ustoličio u bijeloj

²¹ *The Diaries*, str. 591, b. 1.

²² *The Diaries*, str. 590. O njihovim svadama Waugh je često pisao ženi Lauri (*The Letters of Evelyn Waugh*, str. 189-92).

²³ *The Diaries*, str. 595.

²⁴ *The Diaries*, str. 597.

paláci, sve se više udaljavao od zapadnih saveznika i približavao Rusima.

Kao što u Splitu, tako isto u Dubrovniku, partizani su nerado gledali na englesko brodovlje usidreno u luci te pravili kojekavne neprilike članovima britanske misije. O tome je opširno pisao i Donald Hamilton-Hill,²⁵ s kojim se Waugh vrlo često sretao (i katkad sukobljavao zbog sitnica) prvih dana svog boravka u Dubrovniku.

Za grad sv. Vlaha veli se da nije nimalo porušen, a ipak ostavlja očajan dojam: dućani su prazni, a tržnica je puna ljudi koji razmjenjuju pokućstvo za krumpire i domaći sapun. Narod je gladan i ustrašen. Partizani, koji su nekako prihvatljivi u bijednoj Lici, to nipošto nisu na ulicama ovog grada. Lijepa arhitektura nije u skladu s natpisima "Živio Tito", "Živio Staljin".²⁶ Narod je s oduševljenjem dočekao Engleze, ali se razočarao kad je doznao da je njihova uloga ograničena i da se ne će brinuti za prehranu stanovništva.

Engleski vojnici su se bili odrekli svojih obroka da bi skupa s djecom Dubrovnika proslavili Božić; partizani su preuzeli hranu, odnijeli je u zgradu SKOJ-a i dopustili jednom (!) Englezu da prisustvuje svečanosti kako oni djele hranu. Naši su ljudi, piše Waugh, bili veoma razočarani.

Waugh je često zalazio u crkve, koje su bile pune naroda. Kao redoviti posjetitelj crkvenih svečanosti, upoznao se s raznim svećenicima. Dva tjedna nakon dolaska u Dubrovnik, zabilježio je da su mu Dominikanci saopćili da su partizani strijeljali četrnaest svećenika.²⁷

Ubrzo je uspostavio vezu s građanima. Oni su mu, između ostalog, pričali da su partizani zatvorili sve škole te prisilili učitelje na obvezatno pohađanje tečajeva o "progresivnoj" metodi poučavanja.²⁸

Iako rijetko, i u *Dnevniku* ima mjesta koja nam svjedoče da je Waugh nadahnuti pisac. Na blagdan Bogojavljenja (Epifanije) je zapisao: "Pričest u franjevačkoj crkvi. Nikad prije nisam uočio da je Epifanija blagdan umjetnika - dvanaest dana nakon sv. Josipa, anđela, pastira, pa čak vola i magarca, stiže egzotična karavana, sa crnom poslugom, vođena po knjigama i razmišljanju; dugo su putovali kroz pustinju, njihovi krasni darovi nisu više onakvi kakvi su bili kad su spremljeni u Babilonu; načinili su nekoliko strašnih pogrešaka - pitali su Heroda za put i tako su prouzrokovali pokolj Nevinih - ali su ipak konačno stigli u Betlehem i njihovi darovi su bili primljeni; ti proročki darovi su se uvukli u crkveni jezik mnogih naroda. To je savršena alegorija".²⁹

²⁵ Donald Hamilton-Hill, *S. O. E. Assignment*, London 1973, str. 170-79.

²⁶ *The Diaries*, str. 600; *The Letters*, str. 193.

²⁷ *The Diaries*, str. 605.

²⁸ *The Diaries*, str. 604.

²⁹ *The Diaries*, str. 606; *The Letters*, str. 197.

odnosi između partizana i Engleza su postajali sve gori. Mjesne vlasti su zahtijevale da njihova posebna komisija ispita engleske dokumente. Konačno je došlo do toga da su engleski vojnici mogli ići u grad tri puta tjedno - i to nakon odobrenja OZNE.

Na zapovijed iz Baria, išao je posjetiti na kraj Lapada, u vili "Solitudine", dvije žene, od kojih je jedna bila Holandanka, a druga Njemica. Papiri Holandanke su bili u redu, ali ona nije htjela ostaviti samu Njemicu. Ova je rekla da bi radije živjela u engleskom koncentracionom logoru nego u partizanskoj "slobodi". Dvije godine su čekale i molile se "samo da Englezi dođu", a sad im ne dopuštaju da s njima govore.³⁰

Istig dana (9. siječnja) Waugh je odnio paket hrane nekom starom svećniku, koji je umirao od gladi.

Tješio se da nije uzalud u Dubrovniku, jer je ipak činio dobra djela: davao je posao nezaposlenima, hranu gladnima, pomagao nekom Kanađaninu da se vrati u svoju zemlju, a Dominikancu da razmjeni vino za brašno...³¹ Par dana kasnije je isposlovao tisuću porcija za gladne Dominikance i dao im nešto odjeće. Piše da su nakon toga Dominikanci uspostavili s njime srdačne odnose. Kad je i časne sestre snadbio hranom, primjećuje, one su cvrkutale i skakutale kao lastavice.³²

Waugh je (24. siječnja) pošao u dominikanski samostan i sastao se s kotorskim biskupom; bojažljivi starac mu je dao veoma korisne informacije.

Svećenstvo je bilo neodlučno kako da se ponaša na blagdan sv. Vlaha: da li će bojkotirati gradsku upravu na spomen četrnaest pogubljenih svećnika te ne će sudjelovati u svečanostima, ili će radije istaći katoličanstvo grada.

Bilježi interesantan razgovor: "Što traži velika Britanija u jednoj Bugarskoj? Ima li ona neki plan za Jadransko more i Dunavsko područje? Zašto Englezi nameću Hrvatima dinastiju Karađorđevića? Kako to oni mogu, a slove kao humanitarni narod?"³³

Sutradan (29. siječnja) na brzinu je pisao bilješke o stanju Crkve u Hrvatskoj.

Nije jasno iz njegova *Dnevnika* kako je došlo do toga da je bio prisiljen napustiti grad u kojem je "oživio", jer je osjećao da bar donekle iskupljuje sebe i svoje sunarodnjake.

³⁰ *The Diaries*, str. 608.

³¹ *The Diaries*, str. 609-10; *The Letters*, str. 197 ("I distribute food to the needy and get a sense of vicarious generosity in the process...").

³² *The Diaries*, str. 611.

³³ *The Diaries*, str. 612.

Iz jedne njegove bilješke, pisane sredinom veljače,³⁴ i to telegrafskim rječnikom, možemo donekle rezimirati tijek događaja do izгона: Dok je zapovjednik grada bio neki "ubogi" Bogdan, još je nekako išlo, ali otkad ga je zanijenio "Cretin" Antorević - nikako. Biskup je udovoljio komunistima, pa je proslava sv. Vlaha bila održana, ali već sutradan oni su počeli šikanirati sjemeništince. Par dana kasnije Waugh je dobio naredbu da se preseli u Trebinje. On nije htio poslušati; rekao im je, ako mora napustiti Dubrovnik, da će se radije vratiti u Italiju. Macleanov ured u Bariju je na to pristao. Waugh je istog dana (10. veljače) poslao tajno pismo mons. Tardiniju, koji je zajedno s Montinijem (kasnijim papom Pavlom VI) bio u vatikanskoj diplomatskoj službi.

Možemo s pravom zaključiti da dubrovačke vlasti nisu rado gledale njegove veze s katolicima. Waugh se usprotivio njihovoj naredbi da ode, ali ga njegove starješine u Bariju, na koje se obratio, nisu podržali. Zbog čega? Uglavnom zbog dvaju razloga: tada je situacija za Engleze bila dosta kritična (građanski rat na ulicama Atene i pogoršani odnosi s Titom), pa je ničim nisu htjeli pogoršati; drugi još važniji razlog je bio taj što je njima izgledalo da se Waugh, zbog svojih katolika od kojih su neki podržavali Pavelićev režim, svađa s komunistima više nego je potrebno.

Zadnja dva dana Waugh se opraštao od poznanika i svih onih kojima je za kratkog boravka dobro učinio. Mnogi su mu izražavali duboku zahvalnost. Posjetio je i dominikanski samostan, te dugo razgovarao o progonima svećenstva. Waugh kaže da su neke njihove informacije bile točne, a druge pretjerane ili izmišljene.³⁵

Prije nego će otići iz Dubrovnik, išao je k prijatelju Karmelu u Gacko. Ovaj mu je pričao da je u "oslobodjenom" Sarajevu vidio stotinu tjelesa strijeljanih, od kojih su četrdeset posto bili civili. Na povratku, u blizini Trebinja, ugledao je kćerke buržujujske klase kako jadne tuku kamenje na cesti.³⁶

Konačno (20. veljače) je otplovio za Bari.

John Clark, njegov pretpostvaljeni, spremno je odobrio ideju da posjeti papu i da mu podnese izvještaj o stanju Crkve u Hrvatskoj. Nakon samo tri dana u Bariju, Waugh se preselio u Rim.

Bilježi da je grad pun "djetinjastih" Amerikanaca, da su dućani skoro prazni, a cijene pretjerane. Vojska je živjela odvojeno od građana. Razgovor se kretao oko brojnih američkih dezertera, krađe kola, zločina, nesposobne uprave, bojazni da će komunisti doći na vlast netom saveznici otiđu, beskorisnosti i sebičnosti talijanske više klase.

³⁴ *The Diaries*, str. 614-615. U pismu ženi Lauri (10. veljače 1945) povjerava se da ga partizani nastoje istjerati i vjeruje da će uspjeti ("The partisans are now seeking to expel me and I think they will succeed", *The Letters*, str. 200).

³⁵ *The Diaries*, str. 614.

³⁶ *The Diaries*, str. 615.

Waugh mnogima priča o "hrvatskoj stvari"; neki mu obećavaju pomoć.

Najprije je posjetio mons. Tardinia, koji se ozbiljno zanimao za crkveno stanje u Hrvatskoj; zatim je vidio kardinala Fumasoni-Biondia, i onda Myrona Taylora, Rooseveltova osobnog predstavnika kod Vatikana. Za mons. Nikolu Moscatella kaže da je došao četrdeset minuta u zakašnjenju i da je na sve gledao crno.³⁷

Napokon (2. ožujka) bio je primljen u privatnu audijenciju. U daljini je vidio bijelu pojavu, okruženu raskošjem; najprije je kleknuo a onda sjeo blizu pape. Odmah je počeo govoriti o crkvenom pitanju u Jugoslaviji, dao papi kratki sažetak i spomenuo Rittiga. Papa je primijetio: Ča n'est pas libertè. Waugh je otišao uvjeren da je papa razumio zašto ga je posjetio. To ga je tješilo.

Tardini mu je pri tom dao dva pisma da ih prebaci u Jugoslaviju. On i papa su pohvalili njegov rad za "crkvu i civilizaciju", te mu preporučili da nastavi ("continuez").³⁸

Kroz Napulj Waugh se vratio u Bari, gdje je primio dopis šibenskog biskupa. "Loše vijesti iz Jugoslavije. Četrdeset pet svećenika ubijeno je u Mostaru. Partizani dijele hranu komu oni hoće."

Kuferi, u kojima se nalazio njegov *Dnevnik* i bilješke o crkvenom stanju, bili su ukradeni. Bio je u očaju. Pouzdavao se u svoje pamćenje, ali je znao da će izvještaj bez konkretnih podataka i imena izgubiti na autentičnosti. Britanska vojnička policija je uspjela pronaći njegovu prtljagu.

Kad je čuo da se Maclean vraća iz Jugoslavije, te ide ravno u London, Waugh je odlučio da i on ode u Englesku i tamo u miru dovrši svoj izvještaj. U London je stigao 15. ožujka.

Već je krajem istog mjeseca podastraio Anthony Edenu svoja opažanja pod naslovom "Crkva i država u oslobođenoj Hrvatskoj" (Church and State in Liberated Croatia). Ministar za vanjske poslove je upitao svog ambasadora u Beogradu, Ralph Stevensona, što misli o Waughovim podacima. Douglas Howard, šef za Balkan u Foreign Office, "bojažljivi birokrat", nije dozvolio piscu da dade katoličkim parlamentarcima, biskupima i nekim novinarima kopije svog "reporta". Waugh se te zabrane nije držeo, pa su neki i u parlamentu napadali englesku vanjsku politiku koja pomaže nove diktatore na Balkanu.³⁹

(Drugi dio slijedi u idućem broju.)

³⁷ *The Diaries*, str. 617.

³⁸ *The Diaries*, str. 618.

³⁹ *The Diaries*, str. 623.